Antun Giron

POLOŽAJ RIJEKE I OKOLICE U VRIJEME KAPITULACIJE ITALIJE I NAKON NJE

(srpanj — listopad 1943. godine)

SADRŽAJ

La posizione di Rijeka (Fiume) e il suo territorio nell periodo della capitolazione d'Italia e dopo la sua capitolazione 125

Sudbina Rijeke u doba sloma talijanske fašističke imperije nije poznata u našoj historiografiji. Rijeka (danas zapadni dio grada Rijeke) bila je jedan od rijetkih gradova na istočnoj jadranskoj obali koji snage NOV nisu oslobodile, u kojem su talijanske vojne i civilne vlasti sačuvale svoje pozicije do dolaska njemačkih trupa. Takav vojno-politički položaj Rijeke uziman je kao činjenica, kao sama po sebi data historijska nužnost koju ne treba istraživati ni tumačiti. Samo se u rijetkim historiografskim radovima, na osnovi sjećanja sudionika NOB-a i oskudnih izvora partijskih organizacija Rijeke i Sušaka, pokušalo objasniti zašto 13. pomorsko-goranska divizija nije oslobodila Rijeku. Međutim, sve je to ostalo uglavnom na pokušaju, odnosno na konstataciji da jedinice NOV nisu oslobodile Rijeku, iako su vršile pripreme i raspolagale dovoljno jakim snagama. Detaljnije obrađivana njemačka ofenziva do koje je došlo početkom listapada 1943. godine nije bacila više svjetla na zbivanja u Rijeci, jer se tom ofenzivom nije bitno izmijenio njen vojno-politički položaj. Nekolicina povjesničara, oslanjajući se uglavnom na izvore NDH, obradila je u svojim radovima osnivanje operativne zone »Jadransko primorje«, što je svakako bitnije za shvaćanje vojno-političkog položaja Rijeke i okolioce nakon kapitulacije Italije. Izvori NDH ipak nisu u stanju dati cjelovito objašnjenje odnosa između Njemačke, Italije i NDH; jedno, zato što su i sami tvorci izvora bili nedovoljno obaviješteni; drugo, jer su ti izvori i previše obojeni težnjom NDH za proširenjem granica na teritorij ustupljen Italiji, kako onaj rimskim ugovorima 1941. godine, tako i onaj ustupljen rapalskim ugovorom nakon prvog svjetskog rata. Tako događaji u Rijeci, ili događaji od bitnog značenja za Rijeku i okolicu, u vrijeme kapitulacije Italije nisu do sada dovoljno istraženi i objašnjeni. To znači da se za objašnjenje tih događaja treba obratiti drugim izvorima. Talijanski, a pogotovo njemački izvori bacaju više svjetla na tok događaja. Na osnovi tih izvora i do sada objavljenih historiografskih radova mogu se s relativnom sigurnošću dati objašnjenja događaja u Rijeci u drugoj polovini 1943. godine.

1.

Nakon pada Mussolinija Njemačka je uzela u obzir mogućnost sloma Kraljevine Italije i predvidjela mjere koje je bilo nužno poduzeti radi nastavka rata bez Italije, ili čak i protiv nje. Stoga je njemačka Vrhovna komanda razradila plan pod šifrom »Achse« (Osovina), prema kojem su određene njemačke jedinice dobile zadatak da u slučaju kapitulacije Italije razoružaju talijanske snage i zaposjednu važne strateške točke. Balkanskom poluotoku, a naročito jadranskoj obali, Njemačka je pridavala veliku važnost zbog prisutnosti anglo-američkih snaga u južnoj Italiji. U skladu s takvim shvaćanjem reorganizirane su i ojačane njemačke jedinice na Balkanu. Nje-

mačke snage na području Jugoslavije stavljene su pod komandu novoosnovanog Štaba Grupe armija »F«. Na čelo tog štaba postavljen je maršal Maximilian von Weichs, koji je u isto vrijeme bio i komandant Jugoistoka. U Jugoslaviju je s istočnog ratišta bio prebačen Štab 2. njemačke oklopne armije pod komandom generala Lotara Rendulica. Istovremeno je na područje Bohinjska Bistrica—Ljubljana dovedena 71. njemačka pješadijska divizija iz sastava Grupe armija »B«, tj. njemačkih snaga stacioniranih u sjevernoj Italiji. Ta jedinica prebačena je uz suglasnost talijanske Vrhovne komande, navodno radi zaštite pruge Ljubljana—Trst.[1] Ipak, sve su te snage bile preslabe da bi mogle zaposjesti važne strateške točke nakon razoružavanja talijanskih jedinica i da bi ujedno spriječile prodor jedinica NOV prema jadranskoj obali nakon istupanja Italije iz rata. To je uviđao i Hitler, pa je na sastanku održanom 6. kolovoza 1943. upozorio generala Rendulica: »Iskoristite oružane snage Hrvatske, razbijte Tita, u slučaju potrebe isključite Italijane u obalnom području, po mogućnosti zarobljavanjem, zaposjednite Dalmaciju, Crnu Goru i Albaniju i branite obalu.«[2] Hitlerova napomena Rendulicu o iskorištavanju vojnih snaga NDH svakako je bila povezana s diplomatskom aktivnošću Siegfrieda, Kaschea i Glaisea von Horstenaua u Zagrebu. U kontaktima s predstavnicima NDH oni su nastojali stvoriti uvjete za efikasnu vojnu intervenciju na području Dalmacije u slučaju kapitulacije Italije. Polazeći od pretpostavke da Italija neće dopustiti dolazak oružanih snaga NDH na područje Dalmacije, koju je dobila na osnovi rimskih ugovora 1941. godine, Kasche je predložio osnivanje neregularnih formacija NDH na tom području. Te neregularne jedinice imao je naoružati Wehrmacht, naravno, bez znanja Italije, koja je još uvijek bila saveznik u ratu. Prema Kascheovoj zamisli Njemačka je trebala priznati te formacije kao regularne i savezničke u trenutku kapitulacije Italije, te zajedno s njima uspostaviti kontrolu nad dalmatinskom obalom. Svjestan da se vladajućim vrhovima NDH mora ponuditi kompenzacija za angažiranje u tom projektu, Kasche u pismu upućenom 2. kolovoza 1943. Ministarstvu vanjskih poslova preporučuje: »U političkom pogledu: čim se bar donekle pokaže sigurnim da će Italija da izađe iz rata, hrvatska vlada (NDH. op. a.) treba opet da istakne svoje neograničeno pravo na Dalmaciju i tamošnju upravu. To zahteva sprovođenje odgovarajućih priprema i izdavanje proglasa hrvatskom narodu. Svrha ovog proglasa bila bi pre svega da Hrvatska objavi oslobođenje obalskog područja i da se istovremeno predusretne slična mogućnost od strane neprijatelja i bandi (NOV, op. a.). Mi sa naše strane trebamo odgovarajućim proglasom da objavimo da smo saglasni sa proklamacijom hrvatske vlade.«[3] Kascheov projekt bio je prihvatljiv i za Hitlera i za NDH. Hitleru je s obzirom na nedovoljne vojne snage u Jugoslaviji projekt u potpunosti odgovarao, dok su ustaški vrhovi računali da će realiziranjem političkog aspekta ponuđenog plana popraviti svoj već odavno uzdrmani politički prestiž. To što se Kascheov projekt nije u potpunosti realizirao, treba pripisati kako potpunoj vojnoj i političkoj nemoći NDH, tako i snazi NOP-a, čija se politička platforma u pot-

[1] Vlado Strugar, Jugoslavija 1941—1945, Beograd 1970, str. 174; Radule Butorović. Sušak i Rijeka u NOB, Rijeka 1975, str. 322; Vinko Antić, Položaj Rijeke od kapitulacije Italije do drugog zasjedanja AVNOJ-a, *Jadranski zbornik*, VII, Rijeka—Pula 1969, str. 14.

[2] Mladen Plovanić, Liburnisti i autonomaši 1943—1944. godine, *Dometi*, br. 3-4-5, Rijeka 1980, str. 55.

[3] Isto, str. 54.

punosti podudarala s interesima većine stanovništva. Bez obzira na to, politički aspekt Kascheova prijedloga potrebno je detaljnije razmotriti, tj. koji je dio jadranske obale bio obuhvaćen pojmom Dalmacija. Kascheov plan i Hitlerove upute Rendulicu, koje izrijekom spominju samo Dalmaciju, ne daju povoda za neku posebnu analizu. Međutim, neki drugi izvori upućuju na neophodnost analize. Tako npr. Kasche uvečer 8. rujna prenosi Paveliću Ribbentropovu poruku, prema kojoj je Führer bio spreman priznati kao sastavni dio NDH ona područja koja joj je Italija oduzela, ako ih zaposjedne svojim oružanim snagama. Prema Kascheu područje na koje se to odnosilo obuhvaćalo je jadransku obalu od Boke Kotorske do Sušaka uključujući gradove Kotor i Sušak.[4] Glaise von Horstenau, obraćajući se oružanim snagama NDH preko radio-Zagreba u noći između 9. i 10. rujna, pozvao ih je da zajedno s njemačkim jedinicama krenu na hrvatsko more i izvjese »zastave Hrvatske ne samo u Senju i Dubrovniku nego i na Rieci i na Sušaku, u Zadru, Šibeniku i Splitu«.[5] Dakle, Kasche govori o obali od Kotora do Sušaka, a Horstenau u taj obalni pojas uključuje i Rijeku. U uputama o razoružanju talijanske vojske koje su upućene potčinjenim jedinicama, njemačka Vrhovna komanda 8. rujna naređuje: »U Hrvatskoj se hrvatske oružane snage imaju angažovati za razoružanje Italijana i posedanje obale. Dosadašnju italijansku obalsku zonu obećati Hrvatima (NDH, op. a.).«[6] Taj je dokumenat još neodređeniji u pogledu poimanja obalnog pojasa koji treba obećati NDH. U armijskoj zapovijedi Štaba 2. njemačke oklopne armije, upućenoj 9. rujna potčinjenim jedinicama, ukazuje se pak na činjenicu da je njemačka vlada »obećala Hrvatskoj (NDH, op. a.) dalmatinsku obalu, i Hrvatskoj, Crnoj Gori i Albaniji autonomiju«.[7] Taj dokumenat, nastao otprilike u isto vrijeme kad i prethodni, ponovno navodi dalmatinsku obalu kao područje obećano NDH, što ne začuđuje ako se uzmu u obzir Hitlerove upute Rendulicu. Sigurno, Njemačku je u prvom redu interesiralo anagažiranje vojnih snaga NDH, i to prvenstveno u Dalmaciji, gdje je opasnost od iskrcavanja anglo-američkih snaga bila prisutnija negoli na obalnom pojasu sjevernog Jadrana. Vjerojatno je to razlog što se u njemačkim izvorima toliko inzistira na dalmatinskoj obali, iako je NDH bio obećan i obalni pojas sjevernog Jadrana, ali sigurno ne Rijeka i Istra.[8] Na to ukazuje i tzv. »Državnopravna izjava o razrješenju rimskih ugovora« od 10. rujna 1943, kojom Pavelić stavlja izvan snage samo ugovore sklopljene s Italijom 1941. godine.[9] To znači da je NDH, iako to nije

---

[4] Arhiv Republičkog sekretarijata unutrašnjih poslova (dalje: RSUP).

[5] V. Antić, Položaj Rijeke, n. dj., str. 25; Fikreta Jelić-Butić, Istra i Rijeka u politici NDH nakon kapitulacije Italije, *Pazinski memorijal*, 7, Pazin 1977, str. 8; isti, Ustaše i NDH, Zagreb 1977, str. 269.

[6] Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije (dalje: Zbornik), tom XII, knjiga 3, Beograd 1978, str. 538.

[7] Isto, str. 540.

[8] U izvještaju glavara građanske uprave u Sušaku—Rijeci dr Oskar Turina navodi: »... Stoga sam bio sretan i presretan, kada mi je jednog dana polovicom kolovoza t. g. Doglavnik i ministar g. Dr. Budak u povjerenju saopćio, da sam — za slučaj vjerolomstva Italije — određen, da preuzmem građansku upravu u onim krajevima Hrvatskog Primorja i Gorskog Kotara koje nam je Italija 1941 godine otela, te u Istri i na Ricci ...« (Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske — Zagreb, Fond NDH, kut. 237); Siegfried Kasche, međutim, tvrdi, što je vjerojatnije, da ga je Lorković nakon 10. rujna 1943. zamolio da zatraži od njemačke vlade »da se i Fiume kao i jedan dio Istre priključi Hrvatskoj« (RSUP).

[9] V. Antić, Položaj Rijeke, n. dj., str. 25; F. Jelić-Butić, Ustaše i NDH, n. dj., str. 269.

nigdje izrijekom navela, prihvaćala granice Italije uspostavljene prije 1941. godine. Prema tome, Rijeka i Istra nisu nikada bile ni obećane NDH. Pokušaj ustaških vrhova da iskoriste nepreciznost njemačke ponude u pogledu granica obalnog područja i da prošire svoju vlast na područja koja im nisu bila obećana nije urodilo plodom. Tako se npr. u letku pod naslovom: »Hrvati i Hrvatice izmučene Dalmacije!«, koji je avion neidentificiranih oznaka bacao nad Sušakom 9. rujna 1943, pokušava u područje Dalmacije uključiti i Rijeku.[10] U tom cilju je 10. rujna provedeno imenovanje dra Oskara Turine za glavara građanske uprave sa sjedištem u gradu Sušak-Rijeka.[11] Sva ta nastojanja nisu dala željenog rezultata, jer je Führer samo četiri dana nakon kapitulacije Italije točno precizirao koji će se dio obećanog područja ustupiti NDH, a koji će bivši talijanski državni teritorij doći faktički pod njemačku upravu.

Ujutro 12. rujna 1943. Hitler je sazvao sjednicu u Vučjoj jami da bi se, nakon kapitulacije Italije, odlučilo o statusu talijanskog državnog teritorija. Na sjednicu su bili pozvani: Ribbentrop, Borman, Keitel, Jodl, Lammers, Klopfer i Gauleiter Koruške Friedrich Rainer. Hitler je na sjednici izložio svoj stav, čija je suština bila: nova talijanska država bit će republika. Čitavo talijansko državno područje bit će pod njemačkom vojnom upravom. Vojna uprava bit će potčinjena Rommelu. Na snazi će i dalje ostati talijanski zakoni. Iz nadležnosti nove talijanske vlade izuzet će se područja od naročitog značenja, tj. područja uz njemačko-talijansku granicu. Ta će se područja proglasiti operativnim zonama. Osnovat će se dvije operativne zone, i to: »Alpenvorland« (Predalpska zona) i »Adriatisches Küstenland« (Jadransko primorje). Operativna zona »Jadransko primorje« ima posebno značenje zbog veze talijanskog fronta s balkanskim. Dio te zone zaposjele su jedinice NOV, pa Rommel ima zadatak da izvrši radikalno čišćenje tog teritorija. Na čelu operativne zone »Jadransko primorje« stajat će Gauleiter Friedrich Rainer s nazivom »Oberster Kommisar-Commissario Supremo — vrhovni komesar.« Funkcije vrhovnog komesara neće biti u okviru njemačke, nego u okviru talijanske državnosti, ali će vrhovni komesar biti odgovoran Führeru a ne talijanskoj vladi. Vlast talijanske republikanske vlade neće se protezati na područje operativnih zona. Područje operativne zone »Jadransko primorje« obuhvatit će područje: Udina, Gorice, Trsta, Pule, Ljubljane i Rijeke.[12]

Primjedbe na Hitlerov prijedlog dao je samo Ribbentrop, i to u vezi s obećanjem datim NDH, što znači da je dio teritorija uključenog prema Hitlerovu prijedlogu u operativnu zonu »Jadransko primorje« ipak prethodno bio obećan NDH. Radilo se zapravo o području koje je Italija anektirala 1941. godine. To proizlazi iz izjave Rainera, koji je prilikom boravka u Rijeci 14. listopada 1943. izjavio da bivši anektirani teritorij neće do kraja rata biti uključen u granice NDH jer »Njemačka želi imati na ovom za nju važnom području takav upravni sistem, koji odgovara ratnim potrebama njemačke vojske« i jer bi »uslied pomješanosti pučanstva u ovim krajevima, određiva-

[10] Historijski arhiv Rijeke (dalje: HAR), JU-6, busta 2222 i 2202.

[11] Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske — Zagreb (dalje: IHRPH), Fond NDH, kut. 237; V. Antić, Položaj Rijeke, n. dj., str. 26; F. Jelić-Butić, Istra i Rijeka, n. dj., str. 8.

[12] U ovom dokumentu navodi se 16. rujan kao datum održavanja sastanka, što ne može biti točno jer se u njemu navodi i podatak o oslobađanju Mussolinija, koje je izvršeno 12. rujna. Budući da je navedeni izvor nastao u kasnijem periodu, očito je došlo do zabune u dataciji sastanka (RSUP).

nje novih granica moglo dovesti do nepoželjnih sporova, a ti bi sporovi mogli biti štetni za vođenje zajedničkog rata«.[13] To je vjerojatno bio osnovni razlog zbog kojeg Hitler Ribbentropovu primjedbu nije usvojio, kao što nije promijenio svoj stav o statusu operativnih zona ni nakon što je oko 20 sati dobio obavijest o oslobađanju Mussolinija.[14] Ipak, stav Hitlera na sjednici od 12. rujna u pogledu granica NDH razlikovao se od stava iznesenog Ribbentropu 8. rujna. Koji su razlozi doveli do promjene Hitlerova stava, nije teško utvrditi. Treba, naime, imati na umu da NDH nije ispunila osnovni Hitlerov uvjet, tj. nije svojim oružanim snagama zaposjela obalno područje, pa se Hitler nije smatrao obaveznim da ispuni dato obećanje, tim više što je nemoć NHD i njenih oružanih snaga bila više nego uočljiva. Njemačka, koja je nakon ispadanja Italije iz rata trebala osigurati dodatne vojne snage, nije se mogla osloniti na oružane snage NDH, a time je ne samo pitanje Rijeke nego i pitanje čitavog obalnog područja sjevernog Jadrana, barem što se tiče Njemačke, riješeno u skladu s njenim potrebama i interesima.

2.

Talijanski izvori nastali u drugoj polovini 1943. godine upućuju na to da su u periodu od 25. srpnja pa do 8. rujna poduzimane opsežne pripreme radi očuvanja javnog poretka i integriteta talijanske države, pogotovo u odnosu na njene istočne pokrajine.

Istog dana kada je talijanski kralj objavio da je prihvatio demisiju šefa vlade Benita Mussolinija, Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine Italije javilo je prefektu Kvarnerske pokrajine Agostinu Podesti da se odmah poveže s vojnim vlastima radi poduzimanja mjera za održavanje javnog reda i poretka.[15] Idućeg dana komandant 23. armijskog korpusa general Alberto Fererro izdaje proglas u kojem saopćava da je preuzeo svu vlast i odgovornost za javni red i poredak, da sve kraljevske oružane snage, snage javne sigurnosti, karabinjerske jedinice, jedinice raznih vrsta milicije, građanski naoružani odredi i zaprisegnute straže potpadaju pod njegovu vlast, a da je civilna vlast u vršenju svoje funkcije zaštite javnog reda i sigurnosti potčinjena komandantima vojnih posada. U proglasu se dalje navodi da se teritorij 23. armijskog korpusa proglašava ratnim područjem i da će se na njemu primjenjivati propisi vojnog krivičnog zakona.[16] Istog dana navečer komandant Riječkog garnizona general Giovanni Moromarco izvještava da je preuzeo apsolutnu vlast u održavanju javnog reda na području svoje nadležnosti.[17] Samo dan kasnije komandant 2. talijanske armije general Robotti dostavlja obavijest podređenim jedinicama u kojoj se kaže: »Naređenja koja je dostavio predsednik vlade radi preuzimanja vlasti u cilju obezbeđenja javnog reda od strane italijanskih vlasti treba u potpunosti primeniti na svim anektiranim teritorijama u nadležnosti 2. armije. Pomenutu vlast preuzimaju i to: komanda V armijskog korpusa na anektiranim teritorijama riječkog područja, komanda XI armijskog korpusa na teritoriju Provincije Ljubljana, komanda XVIII armijskog korpusa na teritoriju provincije Zadar i Split, sa izuzetkom

[13] IHRPH, Fond NDH, kut. 237.
[14] RSUP.
[15] HAR, JU-6, busta 2222.
[16] Isto.
[17] Arhiv Vojnoistorijskog instituta Jugoslovenske armije (dalje: VII), Talijanska arhiva, kut. 902, f. 3, dok. 27 i 32/3.

ostrva obuhvaćenih teritorijom VI armijskog korpusa, koji će na njima preuzeti odgovarajuću vlast. Preuzimanje vlasti treba objaviti pomoću plakatiranih proglasa na dva jezika, sastavljenih na osnovu direktiva predsednika vlade od 26. o. m.; ove direktive treba smatrati kao načelne, vodeći računa o specifičnim uslovima i lokalnoj situaciji ...«[18] Istog dana Vrhovna komanda talijanskih vojnih snaga izvještava da je »u toku izgradnja jedne zaprečne linije duž deonice Sušak—Delnice—Vrbovsko—Ogulin—Karlovac—Jastrebarsko da bi se od prodora ustanika zaštitila Slovenija, anektirana područja, petrolejska pruga i zona Karlovac«.[19] Idućeg dana komandant 23. armijskog korpusa uvodi policijski sat, kojim je na području Korpusa zabranjeno kretanje od 21 do 5,30 sati uz prijetnju da će se protiv prekršitelja upotrijebiti oružje bez prethodne opomene, a 29. srpnja Ministarstvo rata šalje brzojav štabu 23. armijskog korpusa, u kojem se preporučuje upotreba ručnih bombi u slučaju izbijanja nereda.[20] Svega nekoliko dana kasnije, tj. 7. kolovoza, general Umberto Fabri premješten je na dužnost načelnika štaba 2. armije, a za komandanta 5. grupacije granične straže i komandanta mjesta Rijeka-Sušak postavljen je general Michele Rolla.[21] Prilikom preuzimanja dužnosti Rolla je izdao proglas vojnicima, u kojem kaže: »Današnjim danom preuzimam komandu V. grupacije granične straže (G. A. F.) i komandu mjesta na Rijeci. Herojskim drugovima, koji su u redovima ovih čvrstih jedinica našli slavnu smrt, obraćam svoju ganutu i zahvalnu misao. Pripadnicima svih jedinica šaljem svoj srdačni drugarski pozdrav. Izražavam svoju sigurnost da će svi, prožeti najčišćom vjerom i željeznom voljom, znati da postignu ciljeve, pa i one najteže, koji će nam biti određeni za čast besmrtne domovine i kuće savojske.«[22] Nešto kasnije, tj. 21. kolovoza 1943, smijenjen je i prefekt Agostino Podesta, a za novog prefekta Kvarnerske pokrajine imenovan je Pietro Chiarotti.[23]

Naredba Pietra Badoglia od 26. srpnja 1943. kojom se čuvanje javnog reda povjerava snagama talijanske kraljevske vojske potpuno je razumljiva s obzirom na događaje u Italiji. Naime, na ključnim pozicijama u strukturi civilne vlasti nalazili su se istaknuti predstavnici fašističke stranke, pa nakon pada Mussolinija nova vlada nije bila sigurna u njihovu lojalnost. Smjenjivanje prefekta Kvarnerske pokrajine i imenovanje novog, koji je bio poznat kao čovjek naklonjen demokratskim načelima, dokazuje da je nova vlada sumnjala u lojalnost izvršnih organa civilne vlasti imenovanih u vrijeme vladavine Mussolinija, iako je moguće da se tim potezom htio pokazati definitivan raskid s fašizmom. Bilo je to svakako potrebno u Rijeci, gdje su radnici u tvornicama otvoreno izražavali nezadovoljstvo zbog toga što su na funkcijama i dalje ostali poznati pripadnici fašističke stranke.[24] Iz istih je pobuda vjerojatno izvršena smjena komandanta mjesta Rijeka-Sušak i komandanta 5. grupacije granične straže. General Rolla se odmah prilikom preuzimanja dužnosti požurio da izrazi svoju lojalnost pozivajući vojnike da se i dalje bore »za čast besmrtne domovine i kuće savojske«. Rollin proglas, međutim, ima još jedno značenje. Rolla, slaveći herojstvo palih, izražava nadu da će

[18] Zbornik, XIII, 3, str. 400—401.
[19] Isto, str. 394.
[20] HAR, JU—6, busta 2222.
[21] VII, Talijanska arhiva, kut. 414, f. 5, dok. 21 i 23.
[22] HAR, JU—6, busta 2222.
[23] Isto; M. Plovanić, Autonomaši, n. dj., str. 54.
[24] HAR, JU—6, busta 2222.

se vojnici i dalje boriti za Italiju i kuću savojsku. Budući da je ta jedinica sudjelovala u svim operacijama protiv snaga NOV na području Kvarnerske pokrajine i da je imala zadatak čuvati granice talijanskog državnog teritorija, jasno je da novi komandant ukazuje vojnicima na činjenicu da će i dalje morati čuvati talijanski državni teritorij od pritiska snaga NOV. Nadalje, imenovanje Rolle na dvostruku funkciju, funkciju komandanta mjesta Rijeka-Sušak i funkciju komandanta 5. grupacije granične straže, ima još jednu veoma važnu dimenziju. Iz navedenih izvora se vidi da su na području Kvarnerske pokrajine djelovale dvije vojne vlasti. Vlast 23. armijskog korpusa protezala se na područje do rapalske granice, a vlast 5. armijskog korpusa na teritorij priključen Kvarnerskoj pokrajini 1941. godine. Formacija 5. grupacije granične straže nalazila se u sastavu 5. armijskog korpusa, koji se nalazio pod pritiskom snaga NOV, pa se s obzirom na događaje u Italiji mogao očekivati njegov vojnički slom. Rijeka se, međutim, nalazila pod zapovjedništvom 23. armijskog korpusa. To znači da je spajanjem dviju funkcija u Rollinoj ličnosti, iako još uvijek neformalno, 5. grupacija granične straže faktički bila izvučena iz nadležnosti 5. armijskog korpusa. Naime, funkcija 5. armijskog korpusa mogla je prestati, ali to nije povlačilo za sobom prestanak funkcije i nadležnosti 5. grupacije granične straže na području 23. armijskog korpusa, tj. na teritoriju zapadno od rapalske granice. Očito je da se predviđao vojni slom Italije i da se unaprijed stvarala mogućnost zaštite granične linije iz 1920. godine. To ne znači da se nije računalo i s eventualnom mogućnošću očuvanja teritorija dobivenog 1941. godine, bar onog dijela na sjevernom Jadranu. Komandant 5. armijskog korpusa imao je naređenje da se s jedinicama povuče iza linije Sv. Jakov—Mrkopalj—Ravna Gora—Vrbovsko—Severin na Kupi, dakle, trebao je napustiti demilitariziranu zonu NDH i koncentrirati snage na području anektiranom 1941. godine.[25] Stvaranje zaprečne linije o kojoj se govori u izvještaju talijanske Vrhovne komande od 27. srpnja 1943. trebalo je poslužiti za izvlačenje jedinica 2. armije, koja je uz 8. armiju bila predviđena za obranu Julijske krajine. Za organiziranje pokretne grupe od snaga tih dviju armija izabran je komandant 11. armijskog korpusa general Gastone Gambara uz suglasnost komandanta 2. armije Robottija i komandanta 8. armije Gariboldija. Gambarin izbor bio je uvjetovan i činjenicom što je on kod Vrhovne komande uživao glas čovjeka apsolutno antinjemački raspoloženog, iako takav stav Gambara u odlučnom trenutku nije ispoljio.[26]

Kapitulacija Italije, objavljena 8. rujna 1943, nije iznenadila ni vojne ni građanske vlasti u Rijeci. Zaštitu javnog reda preuzeo je, kako se i moglo očekivati na osnovi prethodno izvršenih priprema, general Rolla. On je odmah izdao naredbu o zabrani svakog okupljanja i javnih manifestacija, postavio je straže kod njemačkog konzulata, Njemačkog doma, konzulata NDH, najvažnijih javnih zgrada, poduzeća, banaka, lučkih postrojenja, karaula i mostova između Rijeke i Sušaka.[27] Iste večeri u Rijeku je iz Rima stigao general Gastone Gambara »s preciznim uputama za borbu s Nijemcima«.[28]

[25] IHRPH, Fond NDH, kut. 237; Antun Giron, «Izvješće glavara građanske uprave Sušak-Rijeka« o zbivanjima u tadašnjoj Rijeci i Sušaku u vrijeme i nakon kapitulacije Italije, *Historija*, 1, Rijeka 1978, str. 285.

[26] Galliano Fogar, Sotto l'occupazione nazista nelle provincie orientali, Udine 1961, str. 20.

[27] HAR, JU—6, busta 2186 i 2222.

[28] G. Fogar, Sotto l'occupazione, n. dj., str. 20.

Idućeg dana uhapšeno je osoblje Općeg upravnog povjereništva NDH pri 2. talijanskoj armiji i osoblje njemačkog Štaba za vezu, ukrcano na brod i otpremljeno na Lošinj. Konzulu NDH u Rijeci Zvonimiru Ćaleti, koji je zbog toga intervenirao kod Rolle, rečeno je da se Italija nalazi u ratu s NDH, pa je hapšenje njenih predstavnika koji ne uživaju diplomatski imunitet logična posljedica nastalog stanja.[29] Sve je, dakle, bilo urađeno po unaprijed utvrđenom planu. Rolla je djelovao u Rijeci po uputama Ministarstva unutrašnjih poslova, a ne više na osnovi naredbi 5. armijskog korpusa. U Rijeci se već nalazio general Gambara s preciznim uputama za organiziranje pokretne grupe radi obrane Julijske krajine. Pod tim pojmom podrazumijevao se čitav prostor Slovenskog primorja i Istre do rapalske granice. Inače Rolla ne bi postavljao straže na mostovima između Rijeke i Sušaka i naredio zaposjedanje graničnih karaula duž Rječine. Nadalje, nije baš vjerojatno da je Gambara došao iz Rima samo »s preciznim uputama za borbu s Nijemcima«, nego najvjerojatnije s instrukcijama da brani integritet istočnih pokrajina Italije bez obzira na to čije bi ga snage pokušale ugroziti. Na to upućuje i izjava maršala Pietra Badoglia prilikom objave kapitulacije Italije, u kojoj je naveo da će talijanske snage obustaviti neprijateljstva protiv anglo-američkih jedinica, ali da će one »reagirati na eventualni napadaj bilo koje druge strane«.[30] Nadalje, prodor snaga NOV bio je za integritet talijanskog državnog teritorija na istočnoj obali Jadrana kudikamo opasniji od napada njemačkih jedinica. Uostalom, sve prethodne pripreme 2. talijanske armije, uključujući i zaposjedanje stare granice duž Rječine, bile su uperene protiv snaga NOV, a ne protiv njemačkih jedinica. Budući da je Gambara došao iz Rima s preciznim uputama, sigurno je postupao prema dobivenim instrukcijama, a ne prema vlastitom nahođenju, zaboravivši pritom na svoj apsolutno antinjemački stav. Očito je da ni nova talijanska vlada Pietra Badoglia nije odustajala od pretenzija na istočnu obalu Jadrana.

U toku 9. rujna 1943. desila su se dva događaja koja su ukazivala na to da ni Rijeka, bez obzira na poduzete pripreme, ne može proći bez određenih potresa. Tog su dana vladajući krugovi bili uznemireni pojavom aviona neidentificiranih oznaka koji je nad Sušakom bacao letke s tekstom koji je naviještao dolazak njemačkih trupa i oružanih snaga NDH.[31] Istog dana oko 20 sati u Rijeci su izbile demonstracije. Demonstranti su krenuli prema riječkom zatvoru pokušavajući prodrijeti u nj, tražeći oslobađanje političkih zatvorenika. Demonstranti, međutim, nisu uspjeli ostvariti svoju namjeru. Intervenirali su karabinjeri i policijske snage, koji su upotrijebivši oružje i ranivši nekoliko demonstranata, rasturili masu.[32]

Demonstracije od 9. rujna 1943. nisu bile spontani akt masa. Njih je, nakon sastanka održanog 8. rujna, organizirao Mjesni komitet Komunističke

[29] IHRPH, Fond NDH, kut. 237.
[30] HAR JU—6, busta 2222.
[31] Vidi bilješku 10.
[32] HAR, JU—6, busta 2222. Opisujući i tumačeći ovaj događaj, Galliano Fogar je napravio niz pogrešaka. Demonstracije nisu izbile 10. rujna, nego 9. rujna oko 20 sati; poticaj za demonstracije nije dao nikakav Gradski politički odbor (Comitato Politico cittadino), nego Mjesni komitet KP u Rijeci; demostranti nisu tražili poduzimanje mjera za obranu grada, nego oslobađanje političkih zatvorenika. Tumačenja da je do upotrebe oružja došlo zbog toga što karabinjeri i policajci nisu imali dovoljno samokontrole netočno je, jer su snage sigurnosti već mnogo ranije dobile upute da radi suzbijanja nereda upotrijebe oružje, čak i ručne bombe (G. Fogar, Sotto l'occupazione, n. dj., str. 22).

partije, sastavljen u tom trenutku od članova Komunističke partije Hrvatske i predstavnika Komunističke partije Italije.[33] Mjesni komitet KP u Rijeci nije u tom momentu imao mogućnosti da bez pomoći izvana preuzme druge ozbiljnije korake radi rušenja postojeće vlasti. Imajući to u vidu, dio Mjesnog komiteta KP prebacio se iz Rijeke na Sušak, nakon čega je predstavnik KPI odlučio da se priključi KPH i da dalje djeluje u okviru njena političkog programa i na osnovi njenih direktiva.[34] Vjerojatno su upravo članovi MK KPH Rijeke tražili da 4. bataljon 1. brigade 13. divizije NOVH uđe u Rijeku, a zatim uputili poziv aktivistima NOP-a u Rijeci da stupe u partizanske jedinice.[35] Uz pomoć organizacije KPH Sušaka, iz Rijeke je na oslobođeni teritorij bilo prebačeno oko 260 dobrovoljaca, od kojih je na području Kastavštine bio osnovan Riječki bataljon.[36] Snage NOP-a u Rijeci u vrijeme kapitalucije Italije nisu, dakle, bile faktor koji je značajnije mogao utjecati na vojno-političkí položaj Rijeke.

Idućeg i narednih dana talijanske vojne i građanske vlasti u Rijeci našle su se u mnogo težem položaju, iako su straže postavljene na mostovima preko Rječine uspjele spriječiti ulazak slabih snaga 13. primorsko-goranske divizije u Rijeku.[37] Međutim, Sušak, Kastavština i liburnijska obala nalazili su se pod kontrolom jedinica NOV.[38] Istovremeno su u Rijeku počele stizati grupe razoružanih i demoraliziranih talijanskih vojnika, koji nisu imali nikakve volje da i dalje ratuju. Vojnici koji su uspjeli zadržati lako naoružanje odbacivali su ga došavši u Rijeku, pa je upravnik riječke kvesture Vercelli morao angažirati policijske snage radi pronalaženja i sakupljanja odbačenog oružja i opreme.[39] Od tih demoraliziranih talijanskih vojnika general Gambara je pokušavao organizirati pokretnu grupaciju, iako su mnogi komandanti to smatrali nemogućim. Komandant 2. talijanske armije, a zatim i komandant 5. armijskog korpusa napustili su Rijeku i sa svojim štabovima otplovili za Lošinj.[40] Gambara, međutim, nije odustajao. On je 10. rujna osnovao Komandu grupacije Gambara (Comando raggrupamento Gambara) i u svojstvu komandanta Grupacije uputio proglas talijanskim vojnicima, u kojem kaže: »Ako ostavite svoje jedinice i ako odbacite oružje, nećete nikako uspjeti doći svojim domovima jer ćete završiti u koncentracionim logorima ... Dolazite sređeni u svojim jedinicama u grad Rijeku, koja je jedino mjesto gdje je život moguć. Bit ćete nahranjeni, opremljeni, zaštićeni od svakog neprijatelja, a jednog, nedalekog dana svi ćemo zajedno stići svojim kućama.«[41] Kakvog je efekta imao ovaj proglas na talijanske vojnike, teško je utvrditi. Na vojnike u samoj Rijeci, koji su već stigli razoružani, ili su odbacili oružje stigavši u Rijeku, sigurno nije ostavio naročit dojam. Izgleda da Gambara svoj proglas i nije namijenio njima nego je on bio namijenjen

[33] IHRPH, Fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP—267/291; KP—270/534 i 270/614; KP—271/659; Olga Đuketić-Majić — Petar Strčić, Zapisnik prve sjednice MK Rijeke (1. IX 1943), *Historija*, 2, Rijeka 1979, str. 283—289.

[34] IHRPH, Fond OK KPH za Hrvatsko primorje, KP—267/291.

[35] R. Butorović, Sušak i Rijeka, n. dj., str. 370.

[36] Romano Glažar-Mladen, Kapitulacija Italije, *Primorski vjesnik*, br. 6, decembra 1961; *Primorski borac*, br. 8 od 3. X. 1943.

[37] R. Butorović, Sušak i Rijeka, n. dj., str. 292.

[38] Potkomesar općine Opatija Martorelli bio je prisiljen sklopiti sporazum s partizanskim jedinicama koje su ušle u Opatiju (HAR JU—6, busta 2222).

[39] Isto.

[40] G. Fogar, Sotto l'occupazione, n. dj., str. 20—22.

[41] HAR JU—6, busta 2222.

onim talijanskim jedinicama koje su se još uvijek nalazile na području Hrvatskog primorja i Gorskog kotara. Promatran s tog aspekta, Gambarin proglas mogao je postići željeni cilj. Da li je bio dostavljen i diviziji »Murge« u Senju, koja nije pristajala na predaju, teško je utvrditi, ali je indikativna činjenica da se ta jedinica borila sve do 13. rujna,[42] dakle do onog trenutka kada je Gambara donekle učvrstio svoj vojnički položaj u Rijeci. Uza sve to položaj Gambare u Rijeci, opkoljenoj sa svih strana snagama NOV, nije bio ni izdaleka siguran. Svjestan stvarne snage svojih jedinica, on je, da bi dobio na vremenu, prihvatio pregovore o predaji s predstavnicima NOV.[43] Ti su pregovori započeli već 11. rujna. Naime, tog je dana Gambara obavijestio Opće upravno povjereništvo NDH i njemački Štab za vezu, koji su se u međuvremenu vratili u Rijeku, da su snage NOV svuda duž Rječine, »da za sada ne prelaze na Rieku, da je on (Gambara) podpunoma izcrpljen i na kraju živaca, te da neće moći ovo stanje održati, ako uskoro ne dođu Nijemci, pošto partizane drži samo prevarom na onoj obali Rječine, zavaravajući ih o faktičkoj svojoj snazi i situaciji«.[44] Točno je da se Gambara nalazio u teškom položaju, ali to predstavnici NOV nisu mogli znati s obzirom na slabe ili nikakve veze s organizacijom KPH u Rijeci. Za eventualni napad na Rijeku stajao je na raspolaganju samo jedan bataljon 1. brigade 13. divizije, jer ta jedinica tada nije mogla odvojiti veće snage. Njena 1. brigada bez 4. bataljona nalazila se u Lici, 2. brigadu zadržavala je kod Senja divizija »Murge«, 1. odred držao je položaje prema Ogulinu, koji su zaposjele njemačke i ustaške jedinice, snage 2. odreda razoružavale su talijanske jedinice u Gorskom kotaru, a Riječki bataljon i Sušačko-kastavski odred bili su tek u formiranju.[45] Snage NOV bile su u tom trenutku preslabe za uspješan napad na Rijeku ako bi je talijanske jedinice branile koristeći se fortifikacijama uz rapalsku granicu. Ne poznavajući stvarno brojno stanje i moral talijanskih trupa u Rijeci, predstavnici NOV nisu imali drugog izbora do stupanja u pregovore. Gambara, koji je raspolagao snagama od svega 300 vojnika i karabinjera slabe moralne i borbene vrijednosti, morao je pregovore o predaji prihvatiti.[46] Ti pregovori o predaji Rijeke vjerojatno su i potakli grupu fašističke orijentacije da 12. rujna uputi Gambari predstavku u kojoj se traži osnivanje Narodnog vijeća (Consiglio Nazionale), koje bi preuzelo zadatak da svim silama organizira obranu Rijeke.[47] Vjerojatno je upravo to bio povod Gambarinu proglasu od 13. rujna stanovništvu Rijeke, u kojem je dao do znanja toj grupi da ne dopušta obnavljanje političkih stranaka.[48] Naime, tog dana Gambara je učvrstio svoj položaj prema snagama NOV, jer je iz Knina u Rijeku stigla jedna kompletno naoružana talijanska pukovnija od 1000 vojnika, koja je odmah po dolasku zaposjela najznačajnije strateške točke duž stare granice.[49] Idućeg dana situacija se potpuno izmijenila. U Rijeku su, nakon bombardiranja Sušaka, ušli dijelovi njemačkog 194. oklopnog puka

[42] Svetozar Tintor, Trinaesta primorsko-goranska udarna divizija, Zagreb 1968, str. 98.
[43] V. Antić, Položaj Rijeke, n. dj., str. 13; Vladimir Dedijer, Dnevnik, Beograd 1951, str. 607.
[44] IHRPH, Fond NDH, kut. 237.
[45] S. Tintor, Trinaesta primorsko-goranska, n. dj., str. 290.
[46] IHRPH, Fond NDH, kut. 237.
[47] HAR, JU—6, busta 2222.
[48] Isto; G. Fogar, Sotto l'occupazione, n. dj., str. 21.
[49] IHRPH, Fond NDH, kut. 237.

iz sastava 71. pješadijske divizije.[50] Njemačkim snagama jačine oko 500 vojnika pod komandom pukovnika Gaspara Völchera nije pružen nikakav otpor. Gambara je bez borbe pustio u Rijeku prethodnicu, a zatim i glavninu njemačkih snaga uz uvjet »da talijanske jedinice smiju i dalje braniti grad od slavenske opasnosti«.[51] Sutradan su snage pukovnika Völchera zaposjele i Sušak, učvrstivši tako svoj položaj u Rijeci.[52]

Zaposjedanje Rijeke bilo je od ogromne važnosti za njemačku Grupu armija »B«, kojoj je Hitler povjerio zadatak da razbije snage NOV na području operativne zone »Jadransko primorje« i preuzme upravu nad talijanskim državnim teritorijem. Snage 71. divizije, koje su navodno štitile prugu Ljubljana—Trst, nastojale su još prije kapitulacije Italije uspostaviti kontrolu nad Istrom i Slovenskim primorjem. S obzirom na svoju stvarnu snagu, činile su to postupno. Već prvih dana rujna komandant 23. armijskog korpusa general Fererro dopustio je snagama te divizije zaposjedanje mjesta Općine.[53] Zaposjedanjem Općina njemačke snage faktički su osigurale takav položaj da je svaki pokušaj obrane Trsta od njihova napada bio osuđen na neuspjeh. Nakon objave kapitulacije Italije Fererro nije ni pokušao pružiti otpor, pa su njemačke jedinice 9. rujna zaposjele Trst bez borbe.[54] U toku 11. rujna te su snage, probivši se duž zapadne obale Istre, zaposjele Pulu.[55] Zaposjedanjem Rijeke i učvršćivanjem svog položaja u Rijeci njemačke su snage ostvarile kontrolu nad tri najznačajnije točke istarskog poluotoka, a time ujedno stvorile osnovu za ofenzivu na snage NOV u Istri, tj. stvorile su osnovu za realizaciju Hitlerove naredbe o radikalnom čišćenju područja operativne zone »Jadransko primorje«.

3.

Ulaskom njemačkih trupa u Rijeku i Sušak snage NOV su izgubile mogućnost zaposjedanja Rijeke. Pokušaj novoosnovane 3. brigade 13. divizije da vrati izgubljeni položaj u Sušaku nije dao rezultata.[56] General Gambara je nakon tih događaja, vjerojatno smatrajući da je ispunio dobiveni zadatak, napustio Rijeku. Stvarnu vlast u Rijeci preuzeo je pukovnik Völcher, koji je sigurno bio točno informiran o Hitlerovu stavu u pogledu statusa tog područja. Da nije bilo tako, ne bi bio prihvatio Gambarin uvjet za predaju Rijeke, tj. uvjet da talijanska vojska štiti Rijeku »od slavenske opasnosti«, što je faktički značilo da priznaje Rijeku sastavnim dijelom talijanskog državnog teritorija. Takav Völcherov stav došao je do potpunijeg izražaja već 16. rujna, kada je u govoru održanom talijanskim oficirima, predstavnicima građanskih vlasti i fašističke stranke u Rijeci naglasio »da je Rijeka uvijek bila najtalijanskiji grad (italianissima), da će to uvijek i ostati. Njemačka vojska jamči, da nitko neće biti gospodar Rieke, nego samo Italija, te da demantira sve glasine, koje se o obratnom šire«.[57] Istog dana je na molbu opunomoćenog generala NDH u Rijeci Rumlera i opunomoćenog ministra NDH Sinčića dopustio uspostavu vojnog zapovjedništva NDH u Sušaku i for-

[50] Isto.
[51] G. Fogar, Sotto l'occupazione, n. dj., str. 22.
[52] IHRPH, Fond NDH, kut. 237.
[53] G. Fogar, Sotto l'occpazione, n. dj., str. 14.
[54] Isto, str. 15—16.
[55] Isto, str. 23.
[56] IHRPH, Fond NDH, kut. 237; R. Butorović, Sušak i Rijeka, n. dj., str. 307.
[57] IHRPH, Fond NDH, kut 237.

miranje lokalne civilne vlasti, ali ne i uspostavu građanske vlasti NDH u Sušaku jer, navodno, nije imao ovlasti da donosi političke odluke.[58] Taj njegov stav bio je u očitoj suprotnosti s govorom održanim tog istog dana u Rijeci kojim je faktički donio političku odluku o statusu Rijeke.

Uspostavom vojnog zapovjedništva NDH, koje je u Sušaku uglavnom vršilo redarstvenu službu, Völcher je pitanje političkog statusa Sušaka ostavio otvorenim. Njemu, koji je raspolagao slabim snagama, bila je u tom trenutku dragocjena svaka pomoć u održavanju reda i u normalizaciji života u Rijeci i Sušaku. Iako je predstavnicima NDH u Rijeci izjavljivao da nema političkih ovlasti, Völcher je sigurno imao precizne instrukcije, pa je njegova izjava »da on sve što radi, radi po dobivenim zapovjedima«[59] bez sumnje bila točna. Drugačije se ne može protumačiti činjenica da se kao predstavnik vojne vlasti angažirao na uređivanju građanske vlasti. Naime, on je 21. rujna smijenio prefekta Chiariottija i imenovao izvanrednim komesarom (Commissario straordinario) Kvarnerske pokrajine istaknutog fašista Riccarda Gigantea.[60] Budući da u tom aktu nije bilo govora o izmjeni granica Kvarnerske pokrajine, nema sumnje da je želio sačuvati Kvarnersku pokrajinu u granicama koje je ona imala i ranije, tj. onima iz 1941. godine. Völcherov stav nije bio proizvoljan. Bio je to stav Njemačke, koji je još jasnije iznio dr Karl Pachnek došavši u Rijeku s ovlastima da vrši kontrolu građanske uprave u Rijeci i Sušaku. On je na sastanku s predstavnicima lokalne civilne vlasti Sušaka iznio nužnost »da cielo područje pokrajine Carnaro uključivo Sušak, Bakar, Krk itd. ostane u gospodarskom pogledu jedinstveno, te da i prehrana i valuta ostanu jedinstvene. To jedinstvo ima se osigurati imenovanjem zajedničkog glavara iz krugova Talijana Rijeke«.[61] Predstavnici NDH u Rijeci nisu shvaćali što se zapravo dešava, a postupke i stavove Völchera i Pachneka pripisivali su utjecaju riječkih fašista. Istina, njima nije bila poznata Hitlerova odluka od 12. rujna, a za osnivanje operativne zone »Jadransko primorje« doznali su tek 16. listopada iz pisanja tršćanske i riječke štampe.[62] Administrativne granice operativne zone i njen upravni sistem definitivno su utvrđeni zapravo već 1. listopada 1943. Naredbom broj 1 Gauleitera Rainera. U članu 1. ove naredbe Rainer je izrijekom naveo: »U operativnoj zoni 'Jadransko primorje' sastavljenoj od Provincija: Friulija, Gorice, Trsta,

---

[58] Izjave predstavnika NDH koji su sudjelovali u tim događajima ne slažu se. Opunomoćeni ministar Sinčić tvrdi da je pukovnik Völcher odbio mogućnost uspostave građanske vlasti NDH u Rijeci, ali je dopustio uspostavu građanske vlasti NDH u Sušaku. Sinčić je, navodno, to odbio jer nije htio prejudicirati pitanje Istre i Rijeke. Konzul NDH u Rijeci Zvonimir Čaleta tvrdi da se tražila dozvola za odlazak na Sušak nekih dvadesetak vojnika NDH radi održavanja reda i osnivanja odbora za pomoć gradu. Najvjerojatniji je iskaz bojnika Štefanovića, koji u svom dnevniku za 16. rujan 1943. piše: »U 8 sati bio kod puk. Völkera u tvornici torpeda ... Sporazumili smo se odmah i glatko: da na Sušaku preuzmemo odmah vlast i to za sada samo vojnu, uspostavljajući hrvatsko mjestno zapovjedničtvo, koje da ujedno vrši i redarstvenu vlast. Osim toga dozvoljava da se uzpostavi i komunalne vlasti, t. j. gradonačelnik i njegov odbor. Sve drugo (politika!) najstrožije zabranjuje, uz napomenu da je on vojnik, da ga se politika ne tiče, da će to odlučiti stariji od njega i da on imade pred očima isključivo operativne interese borećih se njemačkih četa, kojim interesima se ima sve ostalo podčiniti.« (IHRPH, Fond NDH, kut. 237).

[59] Isto.

[60] G. Fogar, Sotto l'occupazione, n. dj., str. 26—27.

[61] IHRPH, Fond NDH, kut. 237.

[62] Isto.

Istre, Ljubljane i Kvarnera, podrazumijevajući u ovoj zadnjoj anektirane teritorije Sušaka, Bakra, Čabra i Krka, preuzeo sam svu javnu i civilnu vlast.«[63] Budući da se u preambuli Naredbe govori o talijanskom državnom teritoriju pod njemačkom okupacijom, a u članu 2. i 3. o zadržavanju postojećih zakona i organa uprave, očito je da su težnje NDH za proširenjem vlasti na Rijeku i Istru time bile definitivno pokopane. Štoviše, pretenzije NDH na Hrvatsko primorje, Gorski kotar i Kvarnerske otoke, ustupljene Italiji 1941. godine, nisu bile zadovoljene.

Zbivanja u Rijeci i rješavanje političkog statusa Rijeke ostalo je nepoznato ustaškim vrhovima u Zagrebu. Snage NOV držale su u svojim rukama čitavo područje od Karlovca do Sušaka s izuzetkom Ogulina, koji su blokirale. Vladajući vrhovi NDH stoga nisu imali mogućnosti direktnih kontakata sa svojim predstavnicima u Rijeci i Sušaku. Kasche i Glaise von Horstenau nisu ustaškom vodstvu davali nikakve informacije sve dok u potpunosti nije bio realiziran Hitlerov stav iznesen na sjednici od 12. rujna 1943, iako su o njemu bili obaviješteni već 13. ili najkasnije 14. rujna, što se vidi iz njihova odnosa prema dru Oskaru Turini. Naime, i Kasche i Horstenau od tih su dana sistematski izbjegavali bilo kakve kontakte s Turinom, koji se u svojstvu glavara građanske uprave u Sušaku—Rijeci nastojao prebaciti u sjedište svog upravnog područja uz njemačku pomoć, jer mu NDH nije bila u stanju ni osigurati ni organizirati prebacivanje.[64] Odlazak glavara građanske uprave i njegovih suradnika odgađan je uz različite izgovore sve do trenutka kada je bilo objavljeno osnivanje operativne zone »Jadransko primorje«. Vladajući vrhovi NDH morali su prihvatiti odluku jačeg saveznika, od kojeg je faktički zavisio njihov položaj. Međutim, bila je to blamaža ustaškog režima, koji je nakon kapitulacije Italije donosio državnopravne izjave i bučno najavljivao uključivanje čitave jadranske obale u granice NDH. Krah ustaške politike bio je još izraziti nakon odluke ZAVNOH-a o priključenju Istre, Rijeke, Zadra, otoka i svih otuđenih krajeva Hrvatskoj. NDH je, naravno, pokušala koliko-toliko ublažiti svoj neuspjeh, no diplomatski koraci koje je poduzimala nisu dali vidljivijih rezultata. Nastojanje NDH da barem Sušak i Kvarnerski otoci budu priznati za njen državni teritorij Njemačka je odbijala opravdavajući to ratnim potrebama. Tako je čitava ta diplomatska aktivnost završila »Protokolom o dogovoru SA-obergrupenführera Kaschea i Gauleitera dr Rainera o pitanjima koja su proizašla iz stvaranja operativne zone 'Jadransko primorje' s Nezavisnom Državom Hrvatskom«.[65] Tim je protokolom bilo utvrđeno da granice između operativne zone i NDH na Kvarnerskim otocima budu administrativne granice istarsko-dalmatinske iz vremena Austro-Ugarske. Na području operativne zone što ga je Italija anektirala 1941. godine Protokol je predviđao da će »o posebnim hrvatskim interesima voditi računa jedan njihov izvanredni komesar«.[66] Stavovi utvrđeni Protokolom ozakonjeni su Naredbom broj 11 vrhovnog komesara Rainera od 29. listopada 1943. Tom naredbom ukinuta je Intendenza civile per i territori annessi del Fiumano e della Kupa, a osnovano je Upravno povjereničtvo Sušak—Krk, na čijem je području dopuštena upotreba hrvatskog jezika. To,

[63] Bolletino ufficiale della provincia del Carnaro, No. 1, Ottobre 1943 — Febbrario 1944, Fiume 1944 — XXII.
[64] IHRPH, Fond NDH, kut. 237.
[65] Zbornik, XII, 3, str. 632—633.
[66] Isto.

međutim, nije značilo ustupanje ovog područja Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, jer u članu 3. Naredba precizira: »Upravno povjereničtvo Sušak—Krk čini s Kvarnerskom pokrajinom jedinstveno administrativno područje.«[67]

Rezultati Protokola i Naredbe broj 11 vrhovnog komesara operativne zone »Jadransko primorje« bilo je imenovanje novog prefekta i potprefekta u Kvarnerskoj pokrajini. S položaja izvanrednog komesara Kvarnerske pokrajine smijenjen je istaknuti fašist Gigante, a postavljen umjereniji dr Alessandro Spalatin.[68] Za potprefekta Pokrajine postavljen je dr Franjo Špehar iz Sušaka, koji je ujedno vršio dužnost komesara Upravnog povjereništva Sušak—Krk.[69] Svečano ustoličenje izvršeno je 2. studenog 1943. u Guvernerovoj palači u Rijeci. Time je položaj Rijeke, Sušaka i Kvarnerskih otoka bio definitivno riješen, bar što se tiče međusobnih odnosa Njemačke, NDH i Socijalne Republike Italije. Status Rijeke i okolice bio je faktički određen već 12. rujna 1943. Hitlerovim stavovima, a sve kasnije akcije Völchera, Pachneka, Rainera i Kaschea vođene su da bi se realizirale Hitlerove ideje, a da se pritom previše ne povrijede saveznici, doduše slabi, ali još uvijek potrebni — Pavelićeva NDH i Mussolinijeva Socijalna Republika Italija.

*

Vojno-politički položaj Rijeke u razdoblju od srpnja do listopada 1943. godine nije, dakle, neobjašnjiv. On je bio uvjetovan ratnim interesima Njemačke, pretenzijama Badoglieve Italije na istočnu obalu Jadrana i težnjom NDH da proširi svoje granice na račun bivšeg saveznika. Realizaciju interesa Hitlerove Njemačke, Badoglieve Italije i Pavelićeve NDH ugrožavao je NOP, rukovođen Komunističkom partijom Jugoslavije. Međutim, organizacija KPH u tadašnjoj Rijeci nije bila dovoljno čvrsta, a NOP dovoljno organiziran da bi se mogla srušiti postojeća vlast. Uostalom, u tom trenutku, s obzirom na utjecaj KPI u njemu, Mjesni komitet KP u Rijeci nije ni imao u planu preuzimanje vlasti. To, kao i prethodno poduzete pripreme, omogućilo je Gambari da preuzme i drži vlast u Rijeci, da spriječi ulazak snaga NOV u nju i da je konačno preda njemačkim snagama, koje nisu dovodile u pitanje istočne granice Italije. Trinaesta divizija, koja je morala kontrolirati široki prostor Primorja i Gorskog kotara, nije u odlučnom trenutku mogla angažirati dovoljne snage na sektoru Rijeke. Procjene o dovoljno jakim snagama 13. divizije temelje se na kasnijim saznanjima o brojnosti i moralu Gambarine grupacije u Rijeci. Jedan bataljon, popunjen novomobiliziranim borcima, bez točnih informacija o talijanskim snagama, zaista nije bio garancija uspjeha.

To su, eto, bili najosnovniji faktori koji su uvjetovali položaj tadašnje Rijeke u razdoblju kapitulacije Italije i neposredno poslije njena sloma.

[67] Bolletino ufficiale, n. dj.
[68] IHRPH, Fond neprijateljska građa, kut. 485.
[69] Isto; Muzej narodne revolucije Rijeka, Zbirka A, inv. br. 1787.

Antun Giron

LA POSIZIONE DI RIJEKA (FIUME) E IL SUO TERRITORIO NEL PERIODO DELLA CAPITOLAZIONE D'ITALIA E DOPO LA SUA CAPITOLAZIONE

Riassunto

Nel periodo della capitolazione d'Italia, Rijeka (oggigiorno la parte occidentale della città) era una tra le poche città sulla costa dell'Adriatico, che non è stata liberata dalle unità dell'Esercito popolare di liberazione della Croazia. Questo era condizionato da una serie di fatti.

Il Terzo Reich, avendo previsto il crollo dell'Italia dopo la caduta di Mussolini e anche la possibilità che le unità dell'Esercito popolare di liberazione della Jugoslavia possono penetrare sulla costa dell'Adriatico orientale, ha preparato la sue forze armate per l'invasione sul litorale adratico. Contando sull'appoggio delle potenze militari dello Stato Indipendente Croato, Hitler ha fatto la promessa al governo del collaborazionista Pavelić che potrà acquistare il litorale adriatico da Kotor (Boche di Cattaro) a Sušak (Sussa). Poichè le forze militari e politiche dello Stato Indipendente Croato sono state totalmente impotenti e non sono state capaci a soccorrere i progetti tedeschi, il 12 settembre 1943 Hitler ha deciso, che la parte settentrionale del litorale adriatico, includendo la Provincia del Carnaro, non verranno consegnate allo Stato Indipendente Croato, ma saranno annesse all'Operationszone »Adriatisches Küstenland« (la Zona di operazioni del »Litorale Adriatico«). Benchè il teritorio di questa Zona formalmente restava la parte dell'Italia, tutto il potere militare, anche politico, civile e giudiziario apparteneva al Gauleiter di Carinzia Friedrich Rainer il quale è stato nominato il Oberster Kommissar (il Supremo Commissario) della Zona di operazioni.

L'Italia, intanto, non ha rinnunziato le sue pretese alla costa orientale dell'Adriatico, neppure dopo la caduta del fascismo, ma esegui una serie di azioni con l'intenzione per proteggere le sue posizioni acquisite. Oltre al resto, il generale Gastone Gambara è stato inviato a Rijeka per organizzare la difesa del territorio che aveva acquistato col trattato di Rapallo. Arrivato a Rijeka, Gambara utilizzava le preparazioni precedenti effettuate e ha fatto tutto il possibile per ostacolare la penetrazione dei reparti dell'Esercito popolare di liberazione della Croazia a Rijeka. La debolezza della organizzazione del Movimento popolare di liberazione in Rijeka, le piccole forze partigiane, le quali hanno potuto ingaggiare in questo momento sul settore di Rijeka, e anche l'arrivo delle forze tedesche, hanno dato la possibilità a Gambara per la protezione della città »dalla minaccia slava«. Il giorno 14 settembre Gastone Gambara tratta la resa col comandante di una piccola unità te desca la quale è stata inviata a Rijeka. Il comandante di questa unità il

colonnello Völcher, che operava alla base delle istruzioni da Berlino, ha fatto la promessa che Rijeka e il suo territorio resterà dentro i confini dell'Italia. Per di più, egli ha eseguito le azioni per le quali si ha potuto proteggere l'integrità della Provincia del Carnaro nei confini che sono stati consolidati nell'anno 1941. Le aspirazioni dello Stato Indipendente Croato alla costa dell'-Adriatico settentrionale erano sbagliate. Questo era un nuovo colpo alla politica dello Stato Indipendente Croato, tanto più, che nell stesso periodo lc ZAVNOH (il Consiglio regionale antifascista di liberazione popolare della Croazia) ha deciso, che l'Istra (l'Istria), Rijeka, le isole adriatiche e tutto il rimanente territorio alienato vengono restituiti alla madre patria Croazia e Jugoslavia. L'azione diplomatica intrapresa dallo Stato Indipendente Croato non ha avuto nessun risultato, perché la autorità tedesche della Zona di operazioni sono rimaste alla posizone la quale Hitler aveva pronunziato il 12 settembre, cioè alla posizione che tutta la Provincia del Carnaro deve restare la parte integrale della Zona di operazioni »Adriatisches Küstenland.« Il Supremo Commissario ha fatto solo una concessione allo Stato Indipendente Croato, cioè ha approvato la costituzione dell'Upravno povjereničtvo Sušak—Krk (il Commisariato Sussa—Veglia) dove la lingua croata è stata la lingua ufficiale. Ma il territorio di qeusto Commissariato »forma con la Provincia del Quarnero una unità amministrativa«, come è scrito nell'ordinanza di Rainer.

Insomma, gli interesi del Terzo Reich e gli interesi dell'Italia, come pure la debolezza del Movimento popolare di liberazione in Rijeka, sono state le cause fondamentali alla posizione politica e militare di questa città nel periodo settembre—ottobre 1943.